

PUT GLAGOLJICE OD REDOVNIKA PREKO SEOSKIH SVEĆENIKA DO BISKUPSKOG DVORA

U povodu 750. obljetnice pisma Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu

Mile BOGOVIĆ, Rijeka

Autor u prvom dijelu iznosi svoje pretpostavke o nastanku glagoljice i o njezinom putu u Senj i senjsku biskupiju. On drži da su za očuvanje i razvoj glagoljice na hrvatskom području u početku najzaslužniji redovnici. Glagoljicu i staroslavenski kao liturgijski jezik od redovnika preuzima seosko svećenstvo, a 1248. to pismo i jezik ulaze u katedralu u Senju. Bilo je to vrijeme otvaranja katoličke ili zapadne Crkve drugim kulturama i civilizacijama. Za to je otvaranje staroslavenska liturgija bila pogodno sredstvo, a senjski biskup Filip postao je jedna od ključnih osoba u okviru te nove misijske strategije katoličke Crkve. Takav odnos prema glagoljici i staroslavenskoj liturgiji postavio je temelje za zlatni vijek hrvatske glagoljske kulture.

I Doprinos hrvatskog prostora za nastanak i razvoj glagoljice

Najviši doseg svojeg liturgijskog i kulturnog hoda glagoljica je doživjela u Senju, gdje je prešla prag katedrale, ušla u kanoničke klupe, u katedralni zbor, u biskupsku kancelariju, a na koncu i u biskupsku tiskaru. Njezin ključni iskorak zbio se 1248. godine, u vrijeme biskupa Filipa.¹ O putu koji je glagoljica prije toga prešla, postoje mnoge teorije. Uglavnom su ih postavili filolozi i povjesničari književnosti. Njima najviše nedostaje dublje poznavanje povijesnog konteksta, pa zato do danas nije pronađeno tumačenje koje bi općenito bilo prihvaćeno. U ovome radu ću, kao crkveni povjesničar, pokušati voditi računa o povijesnom kontekstu nastanka glagoljice na našem području, a zatim prikazati glavne

¹Zanimljivo je da je uz svaki značajniji događaj povezan s glagoljicom u predaji vezano i ime nekog od biskupa, iako je tek Filipu odobreno da se uključi u krug glagoljaša. Tako je ninski biskup Grgur proglašavan kao žestoki borac u obrani glagoljice na saboru u Splitu 925., a sredinom 11. stoljeća Toma Arhiđakon spominje lažnog biskupa Cededu (Zdedu) kao zagovornika glagoljice.

faze njezina hoda – od prvog prihvata u monaškim zajednicama do ulaska u senjsku katedralu 1248. godine, u vrijeme biskupa Filipa.

Odmah želim naglasiti da pripadam onom krugu ljudi koje ne zadovoljava ćirilometodska teorija o nastanku glagoljice i njezinoj pojavi na našem području. Opravdanje za drukčije razmišljanje našao sam i u radovima najvećih autoriteta kao što su Radoslav Katičić i Branko Fučić, iako su jedan i drugi pristalice upravo navedene teorije.

Naime, u jednom novijem radu Katičić kaže: »Kada je pak riječ o postanku i starosti glagoljice, te o tome kako se ona našla u Hrvata, treba na prvom mjestu reći da o tome nema znanja tako pouzdanog i utvrđenog da bi se ta pitanja mogla potpuno skinuti s dnevnog reda«. ² Jasno je da je kod nekih Slavena »još prije učiteljstva Solunske braće – nastavlja Katičić – započelo njihovo pokrštavanje, pa je moralo biti i crkvenih tekstova sastavljenih na slavenskom jeziku za potrebe puka i njegove vjerske pouke«. Konstantin je – kaže Katičić – pripremajući se da pođe Slavenima, »nabavio takvih knjiga i poslužio se njima«. ³ Na drugom mjestu isti kaže da se »s velikim pouzdanjem može tvrditi da je crkvena književnost na hrvatskom jeziku starija od ćirilometodske«. ⁴ Katičić, doduše, kaže da su ti tekstovi bili pisani latinskim pismom, ali poslije dodaje: »Vjerojatnije je da su poticaji pri izumu glagoljice došli s alpskog ili jadranskog Zapada ili pak s kavkaskog Istoka, nego od grčkog kurzivnog pisma«. Ipak on zaključuje: »No time se se može pobijati pretpostavka da je ona nadahnuti izum sv. Ćirila. Nikoji čovjek ne može stvoriti novo doista ni iz čega. Uvijek treba neki oslonac i predložak za svoju zamisao«. ⁵ »Slova su Slaveni imali i prije grčkih i latinskih. Njima su pisali 'bez ustroja' (bez ustrojenija)«, ⁶ kako kaže Črnorizac Hrabar.

Katičić je, dakle, otvoren i za druga tumačenja osim onih koja nudi ćirilometodska teorija, ali smatra da do danas nije pronađen uvjerljiv razlog koji bi tu teoriju opovrgnuo. Dakako, ni ja nemam tako uvjerljivih dokaza, ali mislim da imam takvih koji bar opravdavaju legitimnost drukčijeg razmišljanja o postanku glagoljice od onoga koje nudi spomenuta teorija. ⁷

Pođimo od činjenice da je jedino na hrvatskom prostoru glagoljica normalno rasla, cvjetala i donosila plodove. U smislu crkvenog razgraničenja to je područje današnje riječke metropolije. Ne samo da je na tom području bila najplodnija, nego je ovdje i najdužega vijeka.

² *Uz pitanje o postanku i starosti glagoljice*, Croatica, 42–44, Zagreb 1996., str. 187.

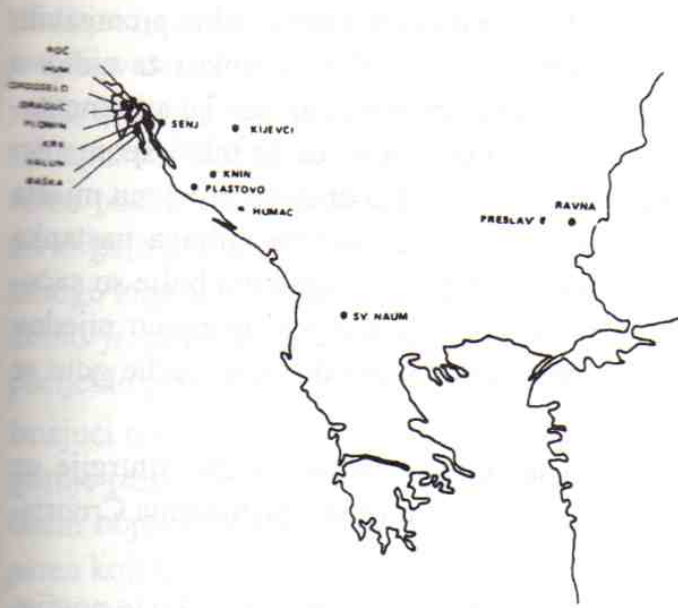
³ *Nav. dj.* 192–193.

⁴ *Nav. dj.*, 196.

⁵ *Nav. dj.*, 191.

⁶ *Nav. dj.*, 195.

⁷ U dijelu ovoga rada gdje je riječ o porijeklu glagoljice, nemam namjeru podastrijeti neku svoju novu teoriju, dokazujući kako je ona bolja od onih dosadašnjih. Namjera mi je samo ukazati na neke činjenice za koje mi se čini da u dosadašnjim proukama nisu bile dovoljno uočene. Zato ovdje ne nabrajam svu literaturu koja je o tom spornom pitanju do sada nastala. Osobno mislim da su mnogi elementi ćirilometodske teorije pothranjivani idejom da su Hrvati tek grana sveslavenskog, odnosno južnoslavenskog debla; to se ne može u cijelosti poreći, ali zbog toga nije potrebno sumnjati u svaku izvornost našega duha i podneblja.

1. Topografija najstarijih glagoljskih natpisa u periodu od X.–XIII. st.

2. Topografija glagoljskih natpisa XI–XIII. st. u Istri, Hrv. primorju i na Kvarnerskim otocima

To je neosporna činjenica. Koji drugi narod, osim hrvatskoga, ima svoju glagoljsku kulturu?

Odgovor na pitanje gdje je nastala glagoljica mogu nam dati neprenosivi glagoljski spomenici, analiza glagoljskih tekstova i razna povijesna svjedočanstva.

Kada bismo na temelju natpisa prosuđivali gdje je nastala glagoljica, najlogičniji bi zaključak bio: nastala je ondje gdje su joj najstariji kameni spomenici. Najstariji, najbrojniji i najvrjedniji glagoljski natpisi u kamenu smješteni su u Kvarnerskom bazenu i njegovoj okolini. Možemo bez oklijevanja zaključiti s Brankom Fučićem »da se kompaktna teritorijalna jezgra naših najstarijih glagoljskih natpisa iz XI., XII. i XIII. stoljeća nalazi na hrvatskom sjeverozapadu«. ⁸ Istina je, da se neki spomenici izvan hrvatskog prostora obično datiraju kao stariji od naših prvih kamenih spomenika, ali to ipak ne mora biti presudno, jer imamo dokaze da se glagoljica kod nas upotrebljavala mnogo prije pojave pronađenih kamenih spomenika. U vrijeme sabora u Splitu, 925., ona je već raširena: u redovnoj je uporabi u liturgiji. Ona se tada ne javlja kao neka nadolazeća mogućnost. Neke dalmatinske biskupije su već dobrano njome »zaražene«. Osim toga, ti »stariji« natpisi koji su stariji od onih na »hrvatskom sjeverozapadu« imaju uglavnom osobine grafita, tj. ugrebotina, što može biti djelo i slučajnog prolaznika, dok natpisi uklesani u kamen, poput Bašćanske ploče, Krčkog natpisa, Valunske ploče, i dr., odaju trajnost i stabilnost.

⁸ B. FUČIĆ, *Glagoljski natpisi*, Djela JAZU, knj. 57, Zagreb 1982., str. 2. Iz te knjige su preuzete ovdje priložene karte 1 i 2.

Nastanak najstarijih glagoljskih tekstova, pisanih na papiru i pergameni, dakle prenosivih, znanstvena analiza nije smjestila na naše spomenuto područje. Glavni dokaz za njihovo podrijetlo su razni jezični izrazi koji upućuju na određene krajeve i narode. Tu argumentaciju ne smijemo omalovažiti, ali ne treba također smetnuti s uma da se takvi spomenici lako kreću, prenose, a putem mogu dobivati lokalne osobine, što otežava procjenu mjesta njihova nastanka. U tom je smislu dokazna moć tih spisa za mjesto njihova nastanka mnogo slabija od one kamenih spomenika. Tekstovi na papiru i pergameni bolje su sačuvani baš ondje gdje nisu upotrebljavani. Tako, ni u Senju ni u Rijeci nemamo nijednu knjigu iz njihovih glagoljskih tiskara. Knjige su potrošene. Sačuvale su se ondje gdje se nisu trošile.⁹

Glavna pisana svjedočanstva koja vežu nastanak glagoljice i staroslavenske liturgije uz djelo sv. Braće Ćirila i Metoda jesu *Žitje Konstantina Ćirila* i traktat o pismenima Ćrnorisca Hrabra.¹⁰

Ćiril i Metod, prema tim izvorima, putuju 863. kao misionari među Slavene. To je povijesna činjenica. Prije nego su krenuli zbio se sljedeći događaj:

Kada je car odredio Konstantina da kao misionar ide u Moravsku, on mu je na to odgovorio: »S radošću ću onamo otići ako imaju pismo za svoj jezik.« Na to će car: »Ako ti hoćeš, tebi to može Bog dati, koji daje svima što usrdno mole, i otvara onima koji kucaju.« Otišavši, Filozof se, po svom prvotnom običaju, dao na molitvu s drugim suradnicima. Uskoro mu se javi Bog, koji sluša molitve svojih slugu, i odmah sastavi pismena i počeo pisati evanđeoske riječi: »Iskoni bē slovo, i Slovo bē u Boga i Bog bē Slovo«¹¹ itd. Tu se ne kaže kojim je to pismom Filozof počeo pisati: glagoljicom ili ćirilicom.

Slično *Žitjima*, i Ćrnorizac Hrabar govori o nastanku slavenskih slova putem Božje objave Konstantinu Ćirilu. Međutim, Hrabar izričito kaže da su slavenska slova nastala po uzoru na grčka, što se može reći za ćirilicu, a nipošto za glagoljicu. Samo za one glasove (foneme) koji u grčkom pismu nemaju odgovarajući znak (grafem), stvoreni su novi znakovi.¹²

⁹ Zanimljivo je pogledati gdje se nalaze knjige npr. Riječke glagoljske tiskare (1530.–1531.), što pokazuje ilustrativna karta koju je objavio Stanislav Škrbec (*Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije*, Rijeka 1995., str. 157). Usp. također kartu u istoj knjizi na kojoj je vizualno prikazano gdje se nalaze naše prve tiskane glagoljske knjige (str. 65). U naše vrijeme, kada svi pišu pa ima malo vremena za čitanje, ta vrijedna knjiga Stanislava Škrbeka ostala je nezapažena. Osim drugih dobrih osobina, ona daje do sad najpotpuniji pregled glagoljskog tiskarstva (str. 63–205). Zanimljiva je i autorova slutnja »da su na tom istom kvarnersko-istarskom prostoru, jedino na njemu, ugrađeni možda i najstariji temelji hrvatske nacije i kulture: hrvatski (čakavski) govor, hrvatsko (glagoljsko) pismo, hrvatsko (glagoljsko) tiskarstvo, hrvatski melos, hrvatska arhitektura (str. 29).

¹⁰ Poznati su mi, dakako, i drugi izvori, ali držim da su ta dva najvažnija i najcitiranija.

¹¹ *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela*, preveo i protumačio Josip Bratulić, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1985., str. 70–71.

¹² Hrabar kaže: »A ovo su slavenska slova, kako ih valja pisati i izgovarati: a, b, v, i tako dalje do ě. Od njih su 24 slična grčkim slovima, a to su ova: a, v, g, d, e, z, i, th, ĩ, k, l, m, n, ks, o, p, r, s, t, u, f, h, ps, ω, a 14 su po slavenskom jeziku, i to su ova: b, ž, 3, c, č, š, št, ѳ, Z, Ъ, ě, _, ô, ě« (*Nav. dj.* str. 161–162). Bratulić u svom komentaru kaže da sličnost s grčkim slovima nije po načinu pisanja (grafijska) nego po glasovnoj podudarnosti i po poretku u azbučnom redu (str. 162, bilj. 7). Katičić pak prigovara Japundžiću zbog toga što ne uvažava dokaze koje je Kuljbakin iznio u prilog tvrdnji da Hrabar govori o glagoljici, a ne o ćirilici (*Uz pitanje ...*, str. 190), ali izbjegava iznijeti mišljenje na temelju svojih istraživanja. Filolozi poznaju zakonitosti svoje struke

Kada je riječ o samome jeziku na koji su Sv. Braća prevodili liturgijske i druge tekstove, tu je njihov doprinos u sređivanju bio doista velik. Iako se riječ pismo često upotrebljava i za jezik, ipak je potrebno voditi računa o tome da su to dvije odvojene stvari. Ja se ovdje ne bih upuštao u procjenu koliko su Sv. Braća sudjelovala u oblikovanju samog jezika koji ćemo poslije nazivati staroslavenski. Jezik, dakako, nije bilo potrebno stvarati, jer je on živio gdje god su živjeli Slaveni. Ali da bi on postao knjiški i liturgijski, trebalo je još mnogo toga učiniti. Kao prvo, trebalo je stvoriti ili pronaći neko prikladno pismo. Taj jezik dobio je dva pisma: glagoljicu i ćirilicu (s varijantom u bosančici). Ovdje nas zanima porijeklo glagoljice.

Imajući u vidu da, zapravo, nemamo nikakvih sigurnih podataka kako je to pismo nastalo, gornje razmišljanje nije preuzetno. Naime, ono u *Žitjima*, da je sv. Ćiril Bog na čudesan način objavio novo pismo za novi narod, jest *uobičajeni način pisanja srednjovjekovnog pisca* koji sve velike stvari pripisuje izravnoj Božjoj objavi. Kada bismo tu rečenicu prevodili na suvremeni govor, onda bismo rekli da su Sv. Braća (ili sv. Ćiril) dugo radili dok su sastavili novo pismo ili pak da su se dali na istraživanje postoji li gdje već neko stvoreno pismo za slavenski jezik. Ako uzmemo ovu drugu pretpostavku, pismo je moglo nastati ondje gdje je brojnije slavensko žiteljstvo došlo u doticaj s pismenošću i tražilo načina da svoje riječi izrazi pismom, kako su to činili drugi narodi. Najbolje prilike za to bile su u Dalmaciji i Makedoniji, odnosno, u sjevernoj Grčkoj, domovini Sv. Braće. Ti krajevi su pogodni jer su bili pod bizantskim utjecajem, a Bizant je dopuštao uporabu raznih pisama i jezika, jednostavno zato što je njegovo carstvo imalo više razvijenijih kultura. Na Zapadu je postojala samo rimska, odnosno latinska kultura, pa se stvorio dojam da druga nije ni opravdana. Ta kultura izrazila se latinskim jezikom. Takva zapadnjačka svijest nije se mogla učvrstiti na našim prostorima, pogotovo ne na onima koji su bili pod trajnijim bizantskim utjecajem, kao što su dalmatinsko priobalje i otoci. U svoju svijest Bizant je, dakle, ugradio postojanje različitih kultura i književnih jezika. Ovdje pod »dalmatinskim« uključujem cijelu istočnu obalu Jadrana.

Zona s najvećim mogućnostima za stvaranje novog pisma, pogodnog za slavenski jezik, bilo je ono područje na kojem su Slaveni došli u najtješnji odnos s pismenim grčko-rimskim svijetom. Što se tiče sjeverne Grčke, nema sumnje da se grčko pismo ondje nametnulo, kao polazište za novi alfabet, samo od sebe. Ono je i odigralo ulogu pri formiranju ćirilske azbuke. Na dalmatinskim otocima i priobalju ni u vrijeme bizantske dominacije nije se mogao potisnuti zapadni utjecaj i latinsko pismo. Tu se tražila veća originalnost u stvaranju pisma za novi narod, »Slavene«, koji su dolazili na povijesnu pozornicu i u kršćanstvo. Nije bez značenja ni činjenica da se u moravskim krajevima na kamenu nije sačuvalo nijedno glagoljsko slovo (a izvan hrvatskoga prostora na čvrstoj podlozi nalazimo samo grafite!). Slušajući govor glagoljskih tekstova uklesanih u kamen nipošto ne bismo mogli doći do zaključka da je to pismo presađeno u našu zemlju iz Moravske:

bolje nego povjesničari, no ipak mi se čini da je u slučaju Hrabra već na prvi pogled uočljivo da je riječ o ćirilici. Ako bi Hrabar imao u vidu glagoljicu, onda bi se za to pismo moglo reći da je nastalo na osnovi grčkoga, što se paleografski ne može dokazati.

mного vjerojatnijom se čini pretpostavka da se ono najprije ovdje ukorijenilo, pa su ga odavde Sv. Braća odnijela u Moravsku?¹³

Jedan od starijih glagoljskih natpisa u kamenu pronađen je i u Senju. Pri uređenju tvrđave Nehaj, godine 1964., prof. Ante Glavičić spasio je 25, što većih, što manjih, glagoljskih ulomaka jednog većeg natpisa koji je više puta prelaman i upotrebljavan u razne svrhe, a spomenute godine je bio u opasnosti da nakon lomljenja završi kao materijal za betoniranje teniskog igrališta.¹⁴ Uspostavilo se da se radi o ploči koja je po obliku i vremenu nastanka slična Bašćanskoj ploči. Ova je nazvana Senjskom pločom, a stručno ju je obradio Branko Fučić.¹⁵ Glavičić s pravom naslućuje da je Ploča bila pregradni plutej u crkvi sv. Jurja, na mjestu današnjega Nehaja¹⁶, kao što je i slučaj s Bašćanskom pločom u crkvi sv. Lucije.

Taj nalaz je otkrio da je u Senju glagoljica već u 11. stoljeću jednako prošireno pismo kao i na susjednom Krku. Ona je bila narodno pismo, jer se u kamen uklesuje ono što svi pismeni ljudi mogu pročitati. To je ono »gotsko pismo« o kojemu govori Toma Arhiđakon; upravo na te prostore smješta on svoga Cededu kao uzurpatora krčke biskupije (druga polovica XI. stoljeća).¹⁷

Postavlja se pitanje koje su stvaralačke snage pritom bile najdjelatnije?

II. Ključna uloga monaštva u čuvanju i prenošenju glagoljice i staroslavenskog bogoslužja

U povijesnim spomenicima prvi put se govori na našim prostorima o glagoljici 925. godine, u pismima pape Ivana X. dalmatinskim biskupima i hrvatskome kralju. Papa se protivi krivim naukama koje se šire, a izričito spominje »Methodii doctrina«. Već tu je naglasak na nauci, »doctrini« kao onome što je opasno. Drugo čemu se papa protivi, a iz konteksta se može zaključiti da je povezano s »Metodijevom naukom«, jest služba Božja na slavenskom jeziku.¹⁸ Ne govori se, dakle, o slovima nego o liturgiji na sla-

¹³ Nije mi ovdje namjera podvrgavati kritici razne teorije o postanku glagoljice, nego samo istaknuti da se u dosadašnjem istraživanju premalo uzimala u obzir činjenica kako su najstariji i najbrojniji glagoljski natpisi u Kvarnerskom bazenu i oko njega pa bi, prema tome, glagoljica odavde mogla imati svoje polazište u slavenski svijet, umjesto da je ona ovamo uvezena s Istoka. Time ne potvrđujem niti isključujem vrijednost dosadašnjih zapadnih teorija. I u najnovije vrijeme imamo pristalica teorije da je sv. Virgil, misionar karantanskih Slavena, stvorio glagoljicu (v. Lili JAROSCHKA, *Vječna glagoljica*, »Logos kai mysterion«, Spomenica prigodom 80. obljetnice rođenja o. Martina Kirigina, Makarska 1989., str. 255–278).

¹⁴ Usp. Ante GLAVIČIĆ, *Izveštaj o značajnim arheološkim nalazima u tvrđavi Nehaj u Senju, maja 1964. godine*, Senjski zbornik, I (1965.), str. 316–322.

¹⁵ *Senjska ploča*, Senjski zbornik, V (1973.), str. 121–132. Vidi također: Branko FUČIĆ, *Glagoljski natpisi*, str. 315–316.

¹⁶ Ante GLAVIČIĆ, *Nav. dj.* str. 320–321.

¹⁷ Benedikta ZELIĆ-BUĆAN, *Slavensko bogoslužje i glagoljica kod Hrvata do kraja XI. stoljeća*, Marulić, XIX (1986.), 3, str. 379.

¹⁸ Vidi o tome: Radoslav KATIČIĆ, *Uz početke hrvatskih početaka*, Književni krug Split, Split 1993., str. 67–98. To je pretpisak članka objavljenog u »Slovu« br. 36 (Zagreb 1986.), str. 11–44.

venskom jeziku. Ipak, nema sumnje da je riječ o liturgiji pisanoj slovima koja će poslije biti nazvana glagoljicom.

Splitski sabor donijet će odluku:

»Neka se nijedan biskup naše pokrajine ne usudi promaknuti na bilo koji stupanj ikoga koji upotrebljava slavenski jezik; on ipak može služiti Bogu kao *klerik* ili kao *redovnik* (istaknuo M. B.). Nadalje, neka mu ne dopusti da služi misu u njegovoj biskupiji, osim ako bi bila oskudica svećenika; samo po odobrenju rimskog biskupa može mu se dopustiti da vrši svećeničku službu.«¹⁹

Kada splitski sabor klericima i redovnicima dopušta uporabu glagoljice, onda je potrebno reći što je to tada značilo. U ono doba svaki klerik nije postajao svećenik. Mnogi su ostajali u nižim redovima do kraja života. Nisu trebali učiti književni jezik (latinski). Dovoljan im je bio pučki (vulgaris) jezik. Ali kada se netko s narodnim jezikom »probio« u svećeničke redove, sa sobom je donio narodni jezik. Tamo gdje to nije zvučalo heretički, na područjima s bizantskom dominacijom, on je taj jezik mogao i zadržati. To je još očitije kod redovnika. Živjeli su na osami, nisu držali bogoslužje za puk i, prema tome, nije bilo toliko važno hoće li oni svoje molitve moliti ovim ili onim jezikom. Zato im splitski sabor 925. dopušta ono što je tada dobilo naziv po jednom poznatom misionaru: »Methodii doctrina«. U ono vrijeme bilo je dosta ljudi koji su napuštali svjetovni život i odijeljeni od svijeta slavili Boga svojom molitvom. Redovito nisu bili svećenici. Nije bilo posebnih razloga da oni u svojim zajednicama ne mole na onome jeziku s kojim su ušli u zajednicu, tj. na narodnom. Ali i redovništvo u 11. stoljeću na našim stranama doživljava snažan zaokret prema zapadnjačkim oblicima redovničkog života i prema ulasku u svećeničku službu. Takav razvoj događaja pospješila je i shizma koja je podijelila Crkvu na pravoslavlje i katoličku. Usto je Gregorijanska reforma išla za tim da se Zapad očisti od istočnjačkih običaja. Tu, dakle, redovništvo ulazi u svećeničke redove, ali ne napušta uvijek sve stečene tradicije, a među njima i uporabu staroslavenskog i glagoljice u liturgiji.²⁰

Nije tek puka slučajnost da je naš najznačajniji glagoljski natpis vezan uz jednu monašku zajednicu, uz onu samostana i crkve sv. Lucije u Baški. Ondje imamo jasnu činjenicu postojanja monaha glagoljaša. Tu se misli na monahe odijeljene od puka i redovito nesvećenike. Razvoj monaštva, međutim, pogotovo na Zapadu, išao je u smjeru njegova uključivanja u redovni pastoral i primanja svećeničkog reda. Možda nije bez temelja da nastanak tzv. seoskih na Krku i kolegijalnih kaptola u biskupijama oko Krka tražimo na crti tog razvoja.

¹⁹ »tantum in clericatu et monachatu Deo deservire« (*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (u daljnjem tekstu: *CD*), vol. I, Zagreb 1967., str. 32).

²⁰ Da nije riječ o čistom doumljivanju o nečemu što je bilo moguće tek u jednom povijesnom trenutku, pokazuje ista logika kod drugih redovnika, koji i danas žive među nama. Franjevačka zajednica se dijeli na tri reda: prvi samostanski muški, drugi samostanski ženski (klarise) i treći nesamostanski muški i ženski. Taj red je i kod nas poznat kao latinaški. Od trećega reda se nije moglo tražiti da se moli iz latinskih knjiga. Oni su kod nas imali svoje molitvenike na hrvatskom jeziku i na hrvatskom pismu (glagoljici). U vrijeme kada su cijele pokrajine željele živjeti redovničkim životom (usp. pokret siromaštva), neki su i od tih trećoredaca oformili pravu redovničku samostansku zajednicu. Tako imamo redovnike trećoredce. Oni su unijeli u samostan onaj svoj prijašnji, laički način moljenja (na narodnom jeziku i pismu), a poslije su postali i svećenici.

Vratimo se ponovno prvobitnim monaškim zajednicama koje su nastale u vrijeme bizantske dominacije.

Razumljivo je da su s porastom zapadnog političkog i crkvenog utjecaja na tim prostorima takve monaške zajednice postupno prihvaćale obnoviteljske smjernice zapadnog redovništva. Taj proces bio je tim brži što je više slabila politička, kulturna i duhovna veza između Istoka i Zapada. Ipak, nešto što je stvoreno i očuvalo se u prijašnjim uvjetima – glagoljsko pismo i liturgija na staroslavenskom (starohrvatskom) jeziku – čuvat će se i dalje, najprije uz prešutnu, a u 13. stoljeću i uz izričitu, dozvolu službene crkvene vlasti. Poznato nam je da je monasima (benediktincima) opatije sv. Nikole u Omišlju 1252. potvrđeno pravo glagoljanja.²¹

Kako je svuda u Europi narod naučio čitati i pisati posredstvom Crkve, tako se zbilo i ovdje, samo što je s monasima u Crkvu ušao narodni jezik pa je povratno narod dobio pismo prilagođeno tom istom jeziku, tj. predana mu je glagoljica koja je time postala narodnim pismom. Već je rečeno da je slavenskom (hrvatskom) monaštvu bilo potrebno posebno pismo, a postojanje najstarijih glagoljskih natpisa na našem području daje nam pravo naslućivati da se ono najprije udomaćilo ovdje i odavde se širilo.

Može zavarati činjenica da je o glagoljici riječ na saboru koji je održan u Splitu. Ondje je metropolitansko središte, što ne znači da je ondje i glagoljaško središte. Biskupi u Krku, Rabu i Osoru tada su sufragani splitske metropolitanske crkve. Najbolji uvjeti za slavenšku službu Božju bili su upravo u tim biskupijama. One su svoje župe imale i na kopnu, gdje će poslije nastati senjska i krbavska biskupija. Hrvati su osim kvarnerskih otoka u velikom broju napučili i Istru. Važno je naglasiti da su sva ta područja dugo bila pod jakim bizantskim utjecajem.

III. Glagoljati mogu i svećenici uz uvjet da nauče latinski

Sljedeći provincijalni sabor na kojemu je bilo riječi o glagoljici održan je u Splitu 1060. godine. O sadržaju toga sabora doznajemo samo iz pisma pape Aleksandra II. godine 1061., kojim on potvrđuje zaključke spomenutog sabora. Tu se kaže:

»Na svaki način zabranjujemo pod prijetnjom izopćenja da se Slaveni promiču na svete redove ako nisu naučili latinski.«²²

Premda po samom izričaju izgleda da je naglasak na zabrani, riječ je zapravo o odobrenju staroslavenske službe za svećenike u pastoralu, uz uvjet da nauče latinski.

Dakle, 925. je *redovnicima* dozvoljeno da se služe staroslavenskom službom Božjom i glagoljicom, a svećenicima samo ako im papa dozvoli. Godine 1061. dana je načelna dozvola i svećenicima u pastoralu, bez potrebe da se za pojedine slučajeve obraćaju na

²¹ CD, IV (1906.), str. 479. Dopuštenje se daje za »Slavene« koji ne mogu učiti latinski (»discere latinas litteras non possunt«), što bi značilo, bar što se tiče svećenika monaha, da se znanje latinskog jezika više ne postavlja kao uvjet za svećeničko ređenje. Vjerojatno je u praksi to vrijedilo i za pastoralni kler. U ovo vrijeme prilike su omekšale nekadašnji tvrdi stav službenog crkvenog učiteljstva.

²² »Sclavos, nisi Latinas litteras didicerint, ad sacros ordines promoveri ... prohibemus« (CD, I, 96).

papu. Time je učinjen drugi korak: postoje glagoljaši koji znaju latinski. Razumljiv nam je taj oprez iz Rima. U slučaju da svećenici ne znaju latinski, ne bi mogli razumjeti pouke iz crkvenog središta, a ni njih nitko iz toga središta ne bi razumio. Bila bi ugrožena »doctrina«. Tim putem u glagoljaški krug ulazi latinska kultura, odnosno, glagoljaši se uključuju u sve književne i kulturne tokove tadašnjega europskog svijeta. Stroge norme za staroslavensku službu Božju nisu je uspjele isključiti iz crkvenoga života, nego se ona priključila životu Crkve. Ipak, još nije bila ravnopravna.

Budući da su se množili redovnici koji su ulazili u pastvu i neredovnički kler koji je ostajao glagoljaški, dogodilo se da su seoske crkve u nekim krajevima sve postale glagoljaške. Toma Arhiđakon kaže da su sve slavenske (hrvatske) crkve bile zatvorene kad je (oko 1060.) zabranjena staroslavenska liturgija.²³ To zapravo znači da je u nekim krajevima već u ono vrijeme seosko svećenstvo bilo uglavnom glagoljaško. Te će crkve poslije opet biti otvarane za svećenike glagoljaše koji pokazuju volju da žele učiti i službeni crkveni jezik. Ali gradovi sa svojim kaptolima i biskupom i dalje su ostajali latinaši. Možda u to vrijeme Senj još nije imao osobine grada pa se glagoljica u njemu mogla nesmetano širiti. Kada je postao grad i dobio biskupa, stara se predaja ondje i dalje uspjela sačuvati. Sigurno je i na tom području rekristijanizacija napredovala najviše djelovanjem monaških zajednica.²⁴ Toma Arhiđakon izrugao je pokušaj glagoljaša da zauzmu biskupsku stolicu u Krku. Vjerojatno se htio narugati svom suvremeniku, senjskom biskupu Filipu, koji je od pape zatražio da se u liturgiji izjednači sa svojim glagoljaškim svećenstvom. Pretenzije te glagoljaške crkvene zajednice da ima svoga biskupa bile su izvor sablazni za reformirani latinski kler i redovnike.²⁵ Ipak, izvor te »sablazni« nije presušio. Jasan su dokaz najstariji glagoljski natpisi, a među njima i Senjska ploča. Postoje i podaci, da je ondje u 12. stoljeću postojala predbenediktinska, odnosno, istočnjačka monaška zajednica.²⁶ U taj samostan monaha glagoljaša još nije bio prodro duh reformiranog zapadnog redovništva, jednako kao i u sličnim samostanima na Krku.²⁷ Monasi su u Senju, izgleda, ustupili mjesto tem-

²³ Usp. Franjo RAČKI, *Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana*, MSHSM vol. 26 (Zagreb, 1894.), str. 49–50.

²⁴ Za potvrdu može služiti i podatak koji je uklesan u Baščansku ploču da su samostan sv. Lucije u Baški i onaj sv. Nikole u Otočcu bili u ono vrijeme u zajedništvu. To dakako vrijedi ako se dokaže da je riječ o benediktinskoj opatiji sv. Nikole u Gackoj, što danas neki pokušavaju osporiti.

²⁵ F. RAČKI, *Nav. dj.* str. 49–53. Nada Klaić je tu dala svoje originalno tumačenje. Ona smatra da je protureformni pokret u zapadnoj Crkvi u drugoj polovici 11. stoljeća na području kvarnerskih otoka i susjednog kopna, područja koja su se tada nalazila unutar Dalmatinske marke, bio veoma snažan i da je imao potporu tadašnjeg gospodara Marke, Ulrika I., koji je i sam bio pristaša protureformnog cara Henrika IV. U istom krugu carevaca nalazio se i Ulrikov šurjak Zvonimir, koji će se nakon Ulrikove smrti domoći Dalmatinske marke. No Klaić misli kako je takva situacija stvorila uvjete da se glagoljica počne širiti u Istru i da se počne upotrebljavati u dnevnom životu, a ne samo u liturgiji (Nada KLAJĆ, *Kako i kada postaje »Metodova doktrina« kulturno dobro Hrvata*, *Croatica Christiana Periodica*, X (1986.), br. 17, str. 17–39. Posebno v. str. 36–37.

²⁶ Papa Inocent III. 1216. potvrđuje pravo ugarskim hospitalcima na samostan Sv. Jurja u Senju, za koji ima ozbiljnih razloga da je bio istočnog obreda. Vidi o tome Mile BOGOVIĆ, *Sveti Juraj i Senj*, *Senjski zbornik*, XIX (1992.), str. 25–33.

²⁷ Kada govorim o nereformiranom redovništvu, ne mislim da ga nužno treba vezati uz antireformni pokret o kojemu govori Nada Klaić (*Kako i kada postaje ...*). Teškoće mogu biti jednostavno u tom što su svi redovnici trebali prihvatiti benediktinsko pravilo, a praksa u raznim zajednicama, pogotovo ovima našima, koje su dugo vremena bile pod bizantskim utjecajem, bila je često daleko od toga pravila.

111. **P**orrecta nobis tua pet. con. qd in sclyonia est littera specialis qua illius ter. dia se hnt a beato Jeronimo. asserentes eam observant in divinis officiis celebrandis. Unde ut illis efficiaris conformis et in ter. consuetudine in qua consistis episcopus immiteris. celebrandi divina secundum demulcentiam a nobis suppliciter licentiam postulasti. Nos igitur attendentes quod sermo rei et non est sermoni subiecta licentiam tibi in illis dumtaxat partibus ubi de consuetudine observantur premissa dummodo sententia ex ipsius varietate littere non ledatur auctoritate presentium concedimus postulatum. Nulli ergo etc. Dat. Lugd. 111. kal. april. Anno d. n. 1248.

Pismo pape Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu, 29. ožujka 1248. godine.

plarima, ali se nisu odrekli nekih posjedovnih prava koja će im poslije potvrditi pape Inocent III. i Honorije III. Taj samostan, kao i templarsku kuću, treba razlikovati od opatije sv. Jurja koja će imati naziv »De Lisac« upravo zato da se razlikuje od samostana sv. Jurja na senjskom brdu.

IV. Ulazak senjskog biskupa Filipa u glagoljaški krug 1248.

1. Pismo Inocenta IV. senjskom biskupu Filipu

Senjska ploča jasno nam govori da je glagoljica oko 1100. godine bila prošireno i općeprihvaćeno pismo na senjskom području. Slova koja se uklesavaju u kamen poznata su svim pismenim ljudima toga kraja. Poslije Senjske ploče dugo nemamo nikakvih pisanih tragova o uporabi tog pisma u Senju i okolici. Bili bismo u zabludi da je ono izišlo iz uporabe, kada ne bi bilo – nakon 150 godina – autentične vijesti iz pisma pape Inocenta III. od 29. ožujka 1248. godine. Tu doznajemo, ne samo da pismo nije nestalo, nego da je ono prošireno po senjskoj biskupiji i po drugim područjima gdje su živjeli Hrvati. Kroz vrata koja su odškrinuta za glagoljaške svećenike koji nauče latinski prošao je gotovo sav pastoralni kler seoskih župa na hrvatskom sjeverozapadu.

Evo što papa piše senjskom biskupu:

»Predana nam tvoja molba sadržavala je da u Slavoniji postoji posebno pismo kojim se kler te zemlje, tvrdeći da ga ima od sv. Jeronima, služi u slavljenju bogoslužja. Zbog toga da bi se s njime suobličio i prilagodio se običaju zemlje u kojoj si biskup, ponizno si od nas zatražio dopuštenje da možeš bogoslužje slaviti prema rečenom pismu. Mi, dakle, imajući na umu da je govor podložan stvari, a ne stvar govoru, podjeljujemo ti ovim pismom zatraženo dopuštenje i to u onim krajevima gdje već postoji spomenuti običaj, s time da se različitošću pisma ne povrijedi smisao. Nikome dakle, itd. Našega dopuštenja, itd. Dano u Lyonu 29. ožujka 1248. pete godine (našeg pontifikata).«²⁸

²⁸ »Episcopo Sceniensi. Porrecta nobis tua petitio continebat quod in Sclavonia est littera specialis, quam illius terre clerici se habere a beato Jeronimo asserentes, eam observant in divinis officiis celebrandis. Unde ut illis efficiaris conformis, et in terre consuetudinem in qua consistis episcopus immiteris, celebrandi divina secundum dictam litteram a nobis suppliciter licentiam postulasti. Nos igitur, attendentes quod sermo rei et non est res sermoni subiecta, licentiam tibi in illis dumtaxat partibus ubi de consuetudine observantur premissa, dummodo sententia ex ipsius varietate littere non ledatur, auctoritate presentium concedimus postulatum.

Iz samog pisma naziremo da Filip nije izrastao iz glagoljaškog kruga, jer će se suobličiti svojem kleru kada i on počne vršiti službu Božju kao i kler kojemu je biskup. Ipak to nije tako jasno. Moguće je tekst shvatiti i na taj način da se stavi u prvi plan služba biskupa: biskupu do tada nije bilo dopušteno da jednako vrši bogoslužje kao njegov kler, a sada se dopušta da se »suobličić« s klerom. On bi, dakle, mogao biti glagoljaš, ali je to pravo izgubio kada je postao biskup i sada ga papinim dopuštenjem dobiva. Na takvo razmišljanje me potaknulo pismo koje je Filipu uputio isti papa 17. ožujka 1253., dakle pet godina poslije gore navedenoga. U tom pismu spominje se senjski kanonik Šimun zvan »Musca«, koji je Filipu »familiaris«. Šimun kao nadarbinu dobiva senjsku crkvu sv. Jurja.²⁹ Ako bi *Musca* ovdje bilo isto što i *Muscla* (Omišalj), onda bi to moglo značiti da je i Filip iz Omišlja jer je isti Musca iz njegove rodbine (familiaris). To je dakako, samo slutnja, jer ostaje ne samo upitno je li Musca identično s Muscla, nego i to treba li se »familiaris« ovdje shvatiti u smislu rodbinskih veza, jer ta riječ ima i neka druga značenja.

Nedvojbeno je da od tada senjski biskup ima pravo vršiti službu na staroslavenskom jeziku iz glagoljskih knjiga.

Izgleda da taj ulazak biskupa u glagoljaški krug treba opravdati nekim crkvenim Ocem, stoga se navodi sv. Jeronima kao začetnika toga običaja. No još jači naglasak stavljen je na načelo da je govor podlozan stvari, a ne stvar govoru (»quod sermo rei, et non res est sermoni subiecta«). To znači da je važno upoznati istinu (res) kakva ona jest, a nije toliko važno hoćemo li to izreći ovim ili onim riječima (sermo). Treba se jedino čuvati da zbog nejasnoće riječi i istina ostane zamagljena. U slučaju glagoljice, Rim je uvijek stavlja naglasak na nauku (doktrinu), a jezik i pismo bili su utoliko opasni što su mogli biti preprekom da se nauka crpi u izvorima koji su na latinskom, ili da se ona u glagoljskim, odnosno staroslavenskim knjigama ne može provjeravati iz središta gdje su taj jezik i pismo nepoznati. Papa i ovdje izražava tu teškoću.

Na prvi pogled izgleda da je dozvoljeno samo pismo (littera, slovo), ali budući da se poslije za pismo (slovo) upotrebljava sinonim govor (sermo), jasno je da nije riječ samo o tome da biskup smije upotrebljavati glagoljicu (pismo) nego i staroslavenski jezik.

Nulli ergo etc. Nostre concessionis etc. Datum Lugduni IV Kalendas Aprilis [Pontificatus Nostri] anno quinto« (Archivio Segreto Vaticano, *Reg. Vat.* n. 21, f. 522rv).

Pismo, dakle, nije sačuvano kakvo je poslano, nego kako je registrirano u vatikanskim registrima. Tu se ne navode sve riječi koje su sastavni dio uobičajenoga formulara, nego se stavi samo *etc. (itd.)*. Pismo-otpis objavljeno je u više navrata. Prvi ga je objavio A. Theiner (*Vetera monumenta Slavorum meridionalium*, vol. I, Romae 1863., p. 78). Od njega su ga prepisivali mnogi drugi, prenoseći jednu Theinerovu pogrešku. Naime, Theiner je pročitao »cum illis efficiaris conformis«, dok se u rukopisu jasno čita »ut illis efficiaris conformis«. Theinerovo čitanje prenosi i CD IV, str. 343 i Svetozar Ritig (*Povijest i pravo slovenštine*, Zagreb 1910., str. 216).

²⁹ »Episcopo Signin. Dignum est, ut eos, qui tuis fideliter et devote insistunt obsequiis, gratiosa benivolentia prosequaris. Cum igitur sicut accepimus, ecclesia Sancti Gregorii Signin. vacet ad presens, nec curam habeat animarum, nos dilecti filii Symoni dicto Musca, canonici Signino, familiari tuo« (*Reg. Vat.* 23, f. 121v, ep. 842). Za ovaj podatak zahvaljujem mr. Jadranci Neralić. U pismu, doduše, stoji da je crkva »S. Gregorii«. Najvjerojatnije je da je to poznata crkva sv. Jurja (S. Georgii), jer u Senju nije poznata neka crkva sv. Grgura.

Pravnu stranu tog otpisa (reskripta) analizirao je Ritig.³⁰ Pismo je već dugo poznato, iako se još uvijek može čuti da je tim pismom papa odobrio uporabu glagoljice u senjskoj biskupiji. Papi je, međutim, poznato postojanje glagoljice. On ne izriče svoj sud postoji li ona zakonito ili ne. Polazi od pretpostavke da se glagoljica upotrebljava. Dakako da je već time što papa konstatira tu činjenicu i ne protivi joj se, glagoljica implicate (uključno) odobrena. Ali težište je otpisa u tome što je od tada dozvoljeno *i biskupu*, a ne samo seoskom kleru – kako je bilo do tada – da se njome služi u bogoslužju, i to svugdje gdje god postoji taj običaj. Dakako, da je time ozakonjen i već postojeći običaj.

»Slavonija« je ovdje širi pojam za krajeve gdje se govori slavenski. U ondašnjim spisima često su time obuhvaćene Hrvatska, Dalmacija i Bosna.³¹ To znači da je Filip dobio dozvolu za područje cijele »Slavonije« gdje god postoji spomenuti običaj. Kada znamo da je u isto vrijeme Filip dobio s tim pismom i ono za bosansku misiju³², nemamo razloga za sumnju da se i u Bosni mogao služiti dobivenom povlasticom. U Bosni je, doduše, nekako u isto vrijeme došlo do nazadovanja staroslavenske službe Božje, ali ne zato što bi ona bila sumnjivo pismo, nego zato što je bosanski biskup bio osumnjičen da je prijateljevao s hereticima. Osim toga, već je tada bilo jasno da su misija dominikanaca i postavljanje biskupa latinaša na mjesto dotadašnjeg »glagoljaša« imali loše posljedice za katoličanstvo. Trebalo je pokušati nešto drugo, u najmanju ruku zato da se i u zapadnijim krajevima ne dogodi slično kao u Bosni. Filip je, dakle, dobio tu povlasticu ne samo za svoju biskupiju, nego i za svoju misiju. On je u biti papin poslanik i misionar.³³

2. Senj kao polazište za novu misijsku strategiju

Glagoljica se širila i nakon brojnih zabrana i ograničenja. To je činjenica koja se nije mogla osporiti. Ona, dakako, svoje početke i prve veće korake duguje povezanosti i potpori Istoka, odnosno Bizanta.³⁴ Bizantska prisutnost na istočnoj jadranskoj obali

³⁰ Svetozar RITIG, *Nav. dj.* str. 215–224.

³¹ Usp. CD, III, str. 415, 416, 419. Vidi i: Franjo ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, I, Zagreb 1988., str. 211–212, zatim Jaroslav ŠIDAK, *Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu*, Zagreb 1975., str. 190, bilj. 57.

³² Vidi o tome niže.

³³ Franjo ŠANJEK, *Bosansko-humski krstijani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975., str. 74. Šanjek smijenjenog biskupa naziva *glagoljašem*. Treba reći da se nigdje izričito ne spominje da je bosanski biskup služio liturgiju na slavenskom pismu i na slavenskom jeziku. O njemu se govori da je neuk. Je li to dovoljno da ga ubrojimo među glagoljaše? Jedino ako se to shvati u smislu da nije latinaš. Moguće je da je ondje bila liturgija na narodnom jeziku. Pitanje je može li se Bosna nazvati glagoljaškim područjem u smislu da se ondje upotrebljavalo pismo koje će poslije biti nazvano glagoljicom. Više je vjerojatno da se ondje već u 13. stoljeću staroslavenska liturgija služila knjigama bosanske ćirilice ili bosančice. Ipak, nema sumnje da je taj kraj u duhovnome pogledu bio tijesno vezan uz područja gdje je glagoljica bila ne samo liturgijsko, nego i narodno pismo. Usp. Krunoslav DRAGANOVIĆ, *Katolička Crkva u sredovječnoj Bosni*, u: *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku*, I, HKD Napredak, Sarajevo 1942., str. 698–700.

³⁴ Usp. Eduard HERCIGONJA, *Srednjovjekovna književnost*, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 2, Liber – Mladost, Zagreb 1975., str. 22. Tu Hercigonja ispravno kaže da su odobrenja dana senjskom biskupu Filipu (1248.) i omišaljskom opatu (1252.) bila u stvari »više refleksi crkvenopolitičke strategije Kurije, aktualne usmjerenosti u pravcu poboljšanja s istočnom crkvom i slavenstvom nego želja da se pomogne glagoljaštvu«, ali tome treba dodati da Rimu glagoljica nije sve do 19. stoljeća bila sumnjiva kao pismo, nego kao sredstvo

bila je duga. Bilo bi krivo misliti da je taj utjecaj prestao kada je 1054. došlo do raskola u Crkvi na pravoslavne i katolike. Osim toga, u drugoj polovici 12. stoljeća Bizant je pod svojom izravnom vlašću imao veliki dio hrvatskih zemalja. Tek smrću Emanuela Komnena (1180.) ondje je ponovno uspostavljena vlast hrvatsko-ugarskoga kralja. A gdje je bila bizantska vlast, tu je bio snažni utjecaj bizantskih svjetovnih i duhovnih institucija. Taj se utjecaj najviše odrazio na krajeve u kojima nisu sačuvani stara rimska predaja, rimski običaji i organizirana uprava. Takvi su krajevi bili na sjevernom Jadranu. Papa Inocent III. godine 1215. potvrđuje ugarskim hospitalcima pravo na samostan sv. Jurja »de Casteluz« kod Senja. Njegov nasljednik, Honorije III., među posjedima manastira sv. Teodozija, bizantskoga obreda, spominje i sv. Juraj »de Casteluz« kod Senja.³⁵

Što se tiče liturgijskog jezika, zapadna je Crkva mogla inzistirati na latinskom kao jedinom liturgijskom jeziku dok na području svoje jurisdikcije nije imala osim latinskoga nijedan drugi razvijeni jezik. Ali kada su križari 1204. godine osvojili Carigrad i uspostavili ondje Latinsko carstvo na Bosporu, takav osjećaj se više nije mogao podržavati, pogotovo ako se željelo uspostaviti željeno crkveno jedinstvo. Naime, papa Inocent III. se nije složio s križarskim osvajanjem Carigrada, ali je mislio da se i to može dobro iskoristiti za uspostavljanje crkvenog jedinstva. Ono je imalo neke šanse samo ako se prihvate kao legitimne i neke predaje koje su bile važeće na Istoku. Jedna od njih je i ne-latinski jezik u liturgiji. Taj novi duh osjeća se već na IV. lateranskom saboru koji 1215. godine odredbom br. 9 dozvoljava da se u jednom gradu bogoštovlje vrši u različitim obredima i jezicima, ako je posrijedi pomiješanost raznih naroda i jezika. Dozvola vrijedi, dakako, samo ako su svi oni iste vjere.³⁶ Iako se, u prvom redu, tu mislilo na grčki jezik, ipak su time otvorena vrata i za druge, kada se pokaže korisnim i potrebnim.

Osim bizantskog svijeta i njegove Crkve, Zapad se u to vrijeme suočio i s Mongolima. Njihov ulazak u Europu popraćen je, doduše, nimalo ugodnim događanjima za njezine narode, ali je i to bilo otkrivanje jednoga novoga svijeta. U duhu toga vremena, postavilo se pitanje misijskog zadatka ne samo pred crkvenu hijerarhiju nego pred cijelu kršćansku zajednicu. Sa širenjem pogleda i slike svijeta rađa se novi misijski zamah. Različiti jezici nisu tu samo prepreka, nego katkada i pogodno sredstvo da se u Crkvu dobije različite

da se preko njega širi kriva nauka. Kad god su postavljane neke ograde glagoljici, uvijek se radilo o brizi za čistoću vjere. U tom smislu je shvatljiva naklonost Kurije glagoljici i staroslavenskoj liturgiji u onim vremenima kada se tim putem pospješivalo širenje prave vjere. Jasno je da se u 19. stoljeću, kada su glagoljica i staroslavenska liturgija predstavljane više kao političko nego liturgijsko-pravno pitanje, na glagoljicu i iz Rima gledalo drugačijim očima (usp. Mile BOGOVIĆ, *Staroslavenska liturgija u biskupijama senjskoj i modruškoj i Parčićev misal*, Riječki teološki časopis, I [1993.], 2, str. 208–225).

³⁵ Marko JAPUNDŽIĆ, *Istočno-bizantski obred u hrvatskim krajevima*, Mandićev zbornik, Hrvatski povijesni institut, Rim 1965., str. 102–103.

³⁶ »Quoniam in plerique partibus intra eandem civitatem atque dioecesim permixti sunt populi diversarum linguarum, habentes sub una fide varios ritus et mores, districte praecipimus ut pontifices huiusmodi civitatum sive dioecesum provideant viros idoneos, qui secundum diversitates rituum et linguarum officia illis celebrent et sacramenta administrent, instruendo eos verbo pariter et exemplo« (*Conciliorum oecumenicorum decreta*, ed. Herder, Basileae, Barcelona–Friburgi–Romae–Vindobonae 1962., p. 215).

narode. Tu svijest u sebi nosi misionar Ivan Carpino (Karpin), koji kreće u Mongoliju 16. travnja 1245. i vraća se u studenome 1247.³⁷ Na putu u Mongoliju Carpino je navratio u Rusiju, gdje je s pravoslavnim biskupima govorio o jedinstvu s katoličkom Crkvom i o potrebi da priznaju papin primat. Prema njegovim riječima, ondje su pokazali spremnost da to učine. Knezovi Vasilik i Danijel uputili su u Rim kao svojega predstavnika opata Grgura de Monte S. Danielis.³⁸

Nisu to bili tek prvi kontakti tadašnjih papa s ruskim crkvenim i državnim vlastima. Jedan od rezultata tih pregovora bilo je pismo Inocenta IV. godine 1246. knezu Danijelu, u kojemu se potvrđuje staroslavenski jezik u istočnom obredu.³⁹ Carpino je na povratku opet navratio ruskim knezovima koji su ga, zajedno s pratnjom, oduševljeno primili i potvrdili svoju volju da se povežu s papom i rimskom Crkvom.⁴⁰ Nema sumnje da je u Carpinijevim razgovorima bilo riječi i o staroslavenskoj liturgiji. Jednako možemo s pravom pretpostaviti da je senjski biskup Filip bio upoznat s ondašnjim nastojanjima pape i njegovih poslanika oko traženja načina da razni obredi i liturgijski jezici nađu svoje zakonito mjesto u okviru katoličke Crkve.⁴¹

U jednom času je staroslavenska služba Božja, koja je u okviru zapadnog kršćanstva jedva trpljena, postala pogodno sredstvo njegova širenja, pače i njegove obrane.

Braniti se trebalo od širenja srpske Crkve koja je jedno vrijeme pokazivala spremnost da nađe svoje mjesto unutar zapadnog kršćanstva, ali oko 1230. srpska Crkva se definitivno okrenula Bizantu, koji se nije predavao, iako mu je središte bilo okupirano. Područja na kojima se raširila staroslavenska liturgija lako bi se mogla uključiti u tu novoorganiziranu susjednu pravoslavnu Crkvu, ako se ta liturgija ne ozakoni unutar zapadnog kršćanstva. Staroslavenski jezik je, naime, bio u uporabi u krajevima gdje su živjeli Slaveni. Negdje je bila proširena uporaba ćirilskoga, a negdje glagoljskoga pisma. U prvoj polovici 13. stoljeća glagoljski se spisi zasigurno šire po ćirilskom području i obratno. Postoji protok ideja i kulturno zajedništvo.⁴² Svaka strana je željela proširiti svoj vjerski i kulturni utjecaj.

³⁷ A. FLICHE – Ch. THOUZELLIER – Y. AZAIS, *La cristianità romana (1198.–1274.)*, talijanskog izdanja »Storia della Chiesa«, vol. X, izdanje priredio Marino da Altari, Torino 1968., str. 662.

³⁸ Marin OREB, *Ivan Karpin: Povijest Mongola koje nazivamo Tatarima*, Starine JAZU, 56 (1975.), str. 92.

³⁹ S. RITIG, *Nav. dj.* str. 224.

⁴⁰ U 9. poglavlju svoje *Povijesti Mongola* Carpino piše: »Danijel i njegov brat Vasilik upriličiše nam veliko slavlje. Zadržali su nas, protiv naše volje, osam dana. U međuvremenu smo razgovarali s njima, s biskupima i s drugim časnim i uvažanim osobama o svemu onome što smo bili spomenuli na polasku k Tatarima. Jednoglasno su nam odgovorili da oni hoće imati gospodina Papu za posebnog Gospodina i oca, a svetu rimsku crkvu za gospodaricu i učiteljicu. Potvrđuju i sada ono što su o istom predmetu bili javili u Rim po njegovu opatu (Grguru de Monte S. Danielis, o. M. B.). Povrh toga opet su i nama izručili pismo za Papu i poslali s nama posebne poslanike« (M. OREB, *Nav. dj.* str. 105).

⁴¹ Rafo FERRI u svom članku *O Ivanu Karpinu i njegovu putopisu iz 13. stoljeća* (Riječka revija, XV (1966.) 6–7, str. 547–548) izričito kaže da je Karpin nagovarao papu da prema Slavenima vodi prijateljsku politiku, a »kao prvi preduvjet za takvu politiku isticao slobodu i ravnopravnost staroslavenske liturgije, o čemu je sigurno razgovarao i s predstavnicima pravoslavne crkve u Rusiji«. Jednako Ferri smatra da je Karpin »bio u vezi sa senjskim biskupom Filipom« te da »predstavlja važnu ličnost i za našu kulturnu historiju jer je godine 1247. pomagao da dođe do rehabilitacije glagoljice«. S tim Ferrijevim mišljenjem slaže se i Marin Oreb u gore navedenom djelu (str. 40). U izvornoj građi nisam nalazio izravne potvrde za takve tvrdnje, ali se iz konteksta onoga što nam je poznato takvo što može naslutiti.

Još je veća opasnost prijetila od »Bosanske crkve«. Ona je sa svoje zapadne strane bila vrlo povezana s glagoljaškim krugom. Glavnina njezinih knjiga imala je svoje predloške u knjigama naših glagoljaša.⁴³ Ali je utjecaj išao i u obrnutom smjeru. Može se reći da je Crkva na glagoljaškom području još u 12. stoljeću imala brojne organizacijske i obredne elemente bizantske Crkve, a u prvom dijelu 13. stoljeća dolazi i do jakog utjecaja duha »bosanskih krstjana«. Sporenje senjskoga biskupa Mireja sedamdesetih godina 12. stoljeća sa splitskim metropolitom i sa samim papom moglo bi se zasnivati i na tim prilikama. Mirej se još neko vrijeme mogao, poput bosanskoga biskupa, opirati jurisdikciji splitskog metropolita, pogotovo u vrijeme bizantske prisutnosti na području njegove biskupije (1167.–1180.), ali ne i poslije 1185. kada je na splitskoj sinodi točno određeno dokle se proteže jurisdikcija metropolite, a dokle pojedinih biskupa njegove metropolije, unutar koje je i senjska biskupija s biskupom Mirejem.⁴⁴ Treba znati da je splitski nadbiskup bio ne samo produžena ruka rimskoga biskupa nego i hrvatsko-ugarškoga kralja.

Organizacijski je, dakle, na saboru u Splitu 1185. sve postavljeno na mjesto, ali je i dalje ostao jezik kao jaki vez hrvatskog glagoljaštva s bosanskim »krstjanstvom« i srpskim pravoslavljem. Imamo brojnih dokaza da su tim putem, tj. preko jezika, spomenute zajednice imale jak utjecaj jedna na drugu, i sve je ovisilo o tome, tko će taj put znati bolje koristiti. Zapadna Crkva se tada smatrala u prednosti, jer je ostvarila uspješniju strategiju nastankom prosjačkih redova (franjevaca i dominikanaca). Druge strane nisu imale nešto slično. Senj je bio pogodno polazište unutar te koncepcije. Vjerojatno je i biskup Filip bio franjevac. Znamo da je s franjevačkim gvardijanom splitskog samostana 1248. dobio zadatak da ispita pravovjernost bosanskoga bana Mateja Ninoslava. Osim toga za vrijeme njegova biskupovanja franjevci su došli u Senj.⁴⁵ Dominikanci su već bili u Bosni, a u istom stoljeću će ih još uspješnije zamijeniti franjevci. Ako se to područje crkveno dobro organizira i poveže sa središtem zapadnoga kršćanstva, ta će se poveza-

⁴³ Usp. E. HERCIGONJA, *Nav. dj.* str. 45–57. Hercigonja je također uočio pozadinu papina pisma senjskom biskupu 1248. godine. On kaže: »I poznati ograničeni privilegij senjskom (1248.) i omišaljskom (1252.) glagoljaškom kleru kojima je dopušten slavenski obred bili su, očito, sračunati na olakšanje pomirbenog dijaloga s istočnom Crkvom, a vjerojatno i uspostavljanju protuteže heretičkoj Crkvi bosanskoj čiji su propovjednici djelovali na narodnom jeziku« (str. 52).

⁴⁴ To je dokazao J. Hamm u analizi Apokalipse bosanskih krstjana (Slovo, 9–10 [Zagreb, 1960.] 61–62), što prihvaća i poopćuje Franjo Šanjek, dobar poznavatelj izvora za povijest »Bosanske crkve«, kada kaže: Bosanski heretici prepisivali su biblijske knjige prema hrvatskim glagoljskim predlošcima« (*Bosansko-humski krstjani*, str. 152). I Zbornik krstjana Radoslava također je sastavljen »prema mnogo starijem glagoljskom predlošku« (*Nav. dj.* str. 174–175). Usp. također Šanjekov članak: Crkva bosanska: dualistička sljedba ili evanđeoski ideal zajedništva u duhu Pracrkve (zbornik: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, Studia Vrhbosnensia, Sarajevo, 1991. str. 166).

⁴⁵ Mile BOGOVIĆ, Pomicanje sjedišta krbavske biskupije, zbornik »Krbavska biskupija u srednjem vijeku«, Rijeka–Zagreb, 1988., str. 44–45.

⁴⁶ Treba imati u vidu da franjevački red uz podršku papinstva tada doživljava svestranu ekspanziju. U Krku je 1250. na biskupskoj stolici bio franjevac (Mihožil BOLONIĆ – Ivan ŽIC-ROKOV, *Otok Krk kroz vjekove*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1977., str. 107).

nost moći koristiti za učvršćivanje kršćanstva u Bosni, a i dalje. Teško je reći da je glagoljica ondje bila u uporabi, ali svakako je bila proširena liturgija na staroslavenskom i narodnom jeziku.

Tako glagoljaško područje postaje dobro polazište za novu misijsku aktivnost. U tom smislu bi se naglašavanje autorstva sv. Jeronima za slavensko pismo moglo shvatiti prije kao želju da se glagoljaše uspješnije poveže uz zapadnu Crkvu, nego kao invenciju samih glagoljaša da se lakše zaštite.

3. Djelatnost biskupa Filipa u Bosni

Filip je biskupsko ređenje primio 1247. od samog pape Inocenta IV., što upućuje na to da je pripadao užem krugu papinih suradnika. Senjskom biskupijom upravljao je tridesetak godina. O njegovoj djelatnosti poznato nam je nešto više samo iz 1248. godine. Te je godine krenuo u Lyon, gdje se još od 2. prosinca 1244. nalazio papa Inocent IV. Za to je putovanje imao više razloga. Nama su poznata tri.

Jedan od razloga bio je da donese palij za splitskoga nadbiskupa Ugrina, kojemu je bio suposvetitelj na biskupskom ređenju. Drugi razlog je vezan uz staroslavensku liturgiju, a treći uz bosanske prilike. Čini se da su drugi i treći razlog međusobno povezani, jer korisnost staroslavenske službe Božje nije vezana samo s njegovom biskupijom, niti samo uz njegovu službu senjskog biskupa, nego još više uz jednu novu strategiju koja se najprije treba proširiti na susjednu Bosnu.

U to vrijeme već se nadaleko proširila vijest da su u Bosni ojačali »krstjani« koji su smatrani hereticima, poput katara i bogumila. Kaločki nadbiskup Ugrin, stric splitskoga nadbiskupa, u svoje je vrijeme (umro je 1242.) vodio u više navrata križarsku vojsku na Bosnu. Njegov nasljednik Benedikt spremio se na sličan pothvat. Imao je također podršku hrvatsko-ugarskog kralja. Čini se da Inocent IV. upravo preko Filipa nastoji započeti novu misijsku strategiju prema Bosni. Papa je 27. ožujka 1248. zabranio kaločkom nadbiskupu križarski pohod na Bosnu⁴⁶ te istoga dana povjerio Filipu i gvardijanu splitskoga franjevačkog samostana da još bolje ispituju Ninoslavovu pravovjernost.⁴⁷ Nije nam poznato kako je Filip obavio povjerenu mu zadaću, ali je već bilo dosta i to što je osujećen napad na bosansku samostalnost, koji se pripremao pod plaštem borbe za pravovjerje. Filipovo posredovanje, gledano s katoličke strane, zasigurno nije u konačnici imalo naročita uspjeha, jer su se prilike u Bosni nastavile razvijati neželjenim smjerom za katoličanstvo.

Možda je nova strategija uspjela lokalizirati neuspjeh, kako se nešto slično ne bi počelo širiti dalje prema zapadnim krajevima, tj. prema krbavskoj i senjskoj biskupiji. Ostaje također činjenica da je u Bosni zbog povezanosti s »Bosanskom crkvom« smijenjen biskup glagoljaš⁴⁸ i postavljen stranac. Njemu i njegovim nasljednicima, stranim biskupima,

⁴⁶ CD, IV, str. 341–342. S. Krasić smatra da je Ninoslav obavijestio papu o svojoj pravovjernosti preko senjskog biskupa Filipa (Djelovanje dominikanaca u srednjem vijeku, zbornik *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*, Studia Vrhbosnensia br. , Sarajevo 1991., str. 195), što bi moglo biti, ali se u izvorima nigdje izričito ne kaže.

⁴⁷ *Nav. dj.*, str. 342.

⁴⁸ Ovdje riječ *glagoljaš* uzimam u smislu nelatinske liturgije, a ne u smislu glagoljice kao pisma.

nije bilo određeno, niti su oni to tražili, da se prilagode običaju zemlje u vršenju bogoslužja. Glagoljaši su ostali po strani, bez podrške svjetovne i crkvene vlasti, a biskupi i njihovi prvi suradnici (redovnici) ostali su latinaši.

Činjenica da s biskupom Filipom glagoljica 1248., uz papin blagoslov, prelazi prag katedrale i da se staroslavenski jezik čuje u biskupskim svečanim misama, tako se povoljno odrazila na daljnji razvoj događaja da s pravom možemo reći da je papinim pismom senjskom biskupu Filipu od 29. ožujka 1248. postavljen kamen temeljac za uzlazni period hrvatske glagoljske kulture 14. i 15. stoljeća.

Zaključak

U traženju autora i zavičaja glagoljice potrebno je više voditi računa o činjenici da je glavnina najstarijih glagoljskih natpisa s hrvatskog područja, točnije s hrvatskog sjeverozapada. Pronalaskom Senjske ploče postalo je jasno da je glagoljica koncem 11. stoljeća u Senju općepršireno pismo. Ono je došlo na kopno sa susjednih otoka, napose s Krka, u vrijeme kada je ondje bio snažan bizantski utjecaj, i to preko monaških zajednica. One su na splitskom saboru 925. sačuvale pravo na uporabu staroslavenskoga jezika, što nisu napustile ni kada su prerasle u svećeničke zajednice i preuzele pastoralne službe. Mislim da nije bez osnove zaključak, da je takva zajednica postojala i na brdu kraj Senja, gdje su pronađeni temelji crkve i ostaci glagoljske ploče iz kraja 11. stoljeća. Sredinom 11. stoljeća glavnina hrvatskog pastoralnog klera već je glagoljaška.

Nakon Senjske ploče nemamo pisanih izvora o prisutnosti glagoljice na senjskom prostoru. Ali iz papina pisma senjskom biskupu Filipu 1248. jasno se vidi da je glagoljica živjela normalnim životom i da se proširila na mnoge hrvatske krajeve. Papa dopušta Filipu staroslavensku liturgiju ne samo u njegovoj biskupiji nego svugdje u »Slavoniji« gdje takav običaj postoji. Analiza onodobnih prilika, pogotovo crkvenih, pokazuje da papino pismo Filipu nije samo izdvojeni slučaj, nego je izraz tadašnjih prilika i misijskih nastojanja katoličke Crkve. Unutar tih nastojanja Filip je imao važnu ulogu, a senjska biskupija je sa svojom glagoljskom liturgijom mogla poslužiti kao pogodno polazište za planirani misijski program. Papino pismo je odigralo vrlo značajnu ulogu na razvoj glagoljice, jer je stvorilo pretpostavke za normalan i slobodan razvoj glagoljske kulture i otvorilo put prema zlatnom vijeku hrvatskoga glagoljaštva.

Zusammenfassung

In der Suche nach dem Autor und nach der Ursprung der glagolitischen Schrift, muß man mehr als bisher darauf achten, daß der Hauptanteil der glagolitischen Inschriften aus kroatischem Nord-Osten stammt. Durch die Entdeckung der Tafel von Senj ist es klar geworden, daß die glagolitische Schrift im 11. Jh. in Senj verbreitet war. Sie hat sich von den benachbarten Inseln auf das Festland ausgebreitet, besonders von Krk her, in einer Zeit als der byzantinische Einfluß sehr stark war, und zwar durch die Mönchengemeinschaften. Die haben auf der Syno-

de von Split ihr Recht auf Gebrauch der altslawische Sprache behalten, was sich auch dann nicht geändert hat als diese Klöster sich zu den priesterlichen Gemeinschaften entwickelt haben und die pastoralen Aufgaben übernahmen. Die Annahme, daß eine solche Gemeinschaft auf Brdo (Berg) bei Senj existierte ist wohl begründet. Da hat man Fundamente einer Kirche und Teile der glagolitischen Tafel gefunden. In der Mitte des 11. Jh-s ist die Mehrheit des Pastoralklerus in Kroatien schon glagolitisch.

Nach der Tafel von Senj gibt es keine schriftlichen Quellen mehr, die die Existenz des Glagolismus im Gebiet um Senj bezeugen. Aber, aus einem Brief des Papstes an den Senjer Bischof Filip (1248), ist klar ersichtlich, daß glagolica lebte und sich auf viele kroatische Gebiete ausgebreitet hatte. Der Papst erlaubt dem Bischof die slawische Liturgie nicht nur in seiner Diözese sondern überall in "Slavonien", wo es üblich ist. Durch die Analyse der damaligen Verhältnisse, vor allem in der Kirche, wird klar, daß der

Brief des Papstes kein einzelfall ist, sondern ein Ausdruck der damaligen Verhältnisse und der missionarischen Sorge in der Katholischen Kirche. Die Rolle Filip's war dabei sehr wichtig und das Bistum von Senj, mit seiner slawischen Liturgie, konnte ein geeigneter Ausgangspunkt sein für die missionarische Tätigkeit. Dieser päpstliche Brief war eigentlich sehr wichtig für die Entwicklung des Glagolismus, weil er die Voraussetzungen schuf für eine normale und freie Entfaltung glagolitischer Kultur und machte den Weg frei in Richtung des goldenen Alters kroatischen Glagolismus.